

Saarth E-Journal

Saarth

E-Journal of Research

E-mail: sarthejournal@gmail.com
www.sarthejournal.com

ISSN NO: 2395-339X
Peer Reviewed
Vol.8, Issue.3 No.35

Impact Factor: 6.89
Quarterly
July to Sept. - 2023

લોકસાહિત્ય સંપાદક: હસુ યાજ્ઞિક

*Dr. Ravikumar R. Vasava

સારાંશ:

સંપાદન એ સાહિત્યસામગ્રીની પસંદગી સાથે સંકળાયેલી એક મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે. 'સંપાદન' શબ્દ સંસ્કૃતનો છે, પણ એની સંકલ્પના અંગ્રેજી 'Editing' શબ્દ સાથે સંકળાયેલ છે. સંસ્કૃતમાં સંપાદન શબ્દ છેક વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રયોજાયો છે. તે પછી સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ સાહિત્યમાં પણ તે શબ્દ પ્રયોજાતો રહ્યો છે; પરંતુ સંસ્કૃતમાં સંપાદન શબ્દનો અર્થ 'પૂર્ણ કરવું', 'મેળવવું' એવો છે, જે આજે ગુજરાતીમાં 'પ્રેમ સંપાદન કરવો' જેવા ઉક્તિપ્રયોગમાં કે 'જમીન-સંપાદન' જેવા વહીવટી શબ્દપ્રયોગમાં મૂળ અર્થમાં ટકી રહ્યો છે. પણ 'editing'ના અર્થમાં એ અંગ્રેજો અને અંગ્રેજી ભાષાના સંપર્ક પછી આપણે ત્યાં વપરાતો થયો છે. અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં, ખાસ કરીને સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલી અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં પણ 'editing'ના અર્થમાં 'સંપાદન' શબ્દ અંગ્રેજીના અને અંગ્રેજોના સંપર્ક પછી વપરાતો થયો છે. કોઈ સાહિત્યકૃતિને પ્રકાશનયોગ્ય બનાવવા માટે

પ્રાપ્ત સામગ્રીમાંથી કોઈ નિર્ધારિત પ્રયોજનને અનુલક્ષીને દૃષ્ટિપૂર્વક અને વિવેકપૂર્વક કરવામાં આવતા સ્વીકાર કે પરિહારની પ્રક્રિયાને ‘સંપાદનપ્રક્રિયા’ કહેવામાં આવે છે. અહીં આપણે લોકસાહિત્યના સંપાદક તરીકે હસુ યાજ્ઞિક વિશે માહિતી મેળવીશું.

મુખ્ય શબ્દ: લોકસાહિત્ય, પરિચય, સંપાદન, સંશોધન, સંપાદિત કૃતિઓ.

પ્રસ્તાવના:

કોઈપણ દેશના ભાષાના સાહિત્યનું મૂળ લોકસાહિત્યમાં પડેલું છે. દરેક સાહિત્યનું ઉદભવ સ્થાન લોકસાહિત્ય જ છે. આ લોકસાહિત્ય શિષ્ટ સાહિત્યની જનેતા છે. લોકસાહિત્યનો સર્જક કોઈ નિશ્ચિત વ્યક્તિ નથી. પરંતુ લોકો છે. તેથી જ તેની સંવેદના પણ સર્જનની છે અને તેની લાગણી, ઊર્મિ તથા ભાવનામાં હૃદયની આહ હોય છે. લોકસાહિત્યમાં સૌથી અદકેરું પ્રદાન તો ઝવેરચંદ મેઘાણીનું છે. સૌરાષ્ટ્રના ગામડે-ગામડે ને નેસડે-નેસડે ફરી લોકકંઠે સચવાઈ રહેલા સાહિત્યનું સંપાદન કરી આપના ગૌરવપૂર્ણ વારસાને જાળવ્યો છે. એ જ રીતે લોકજીવન પ્રત્યેનો ઊંડો લગાવ હસુ યાજ્ઞિકને લોકસાહિત્ય તરફ ખેંચી ગયો. લોકસાહિત્યમાં રહેલા સત્ત્વ અને અસ્મિતાને હસુ યાજ્ઞિકે પારખ્યા છે અને તેના ફળ સ્વરૂપ આપણને તેમની ઘણી કૃતિઓ મળે છે.

લેખક પરિચય:

હસુ યાજ્ઞિકનો જન્મ ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ના રોજ રાજકોટ શહેરમાં થયો. ગુજરાતી નવલકથાકાર, વાર્તાકાર અને સંશોધક. તેમનું આખું નામ- હસમુખરાય વ્રજલાલ યાજ્ઞિક. પ્રાથમિક-

માધ્યમિક શિક્ષણ રાજકોટમાં થયું અને ત્યારબાદ ૧૯૬૦માં બી.એ.થયા. ૧૯૬૨માં ગુજરાતી-સંસ્કૃત સાથે એમ.એ. કર્યા બાદ, ૧૯૭૨માં મધ્યકાલીન ગુજરાતી કામકથા પર પીએચ.ડી. થયા.

૧૯૬૩-૮૨ દરમિયાન સુરેન્દ્રનગર, વીસનગર, અમદાવાદ અને જામનગરની સરકારી કોલેજોમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી. ૧૯૮૨ થી ૧૯૯૬ સુધી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના મહામાત્ર તરીકે. હાલ શ્રી મેઘાણી લોકવિદ્યા સંશોધન ભવન, અમદાવાદમાં મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી. તેમણે ‘ઉપમન્યુ’, ‘પુષ્પધન્વા’, ‘બી. કશ્યપ’, ‘વ્રજનંદન જાની’ અને ‘શ્રીધર’ ઉપનામોથી પણ સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. તેમણે ૨૦ નવલકથાઓ, ૩ વાર્તાસંગ્રહો, ૨ જેલકથાઓ, ૪ મધ્યકાલીન કથાઓ, ૪ મધ્યકાલીન સાહિત્યની કૃતિઓના વિવેચનો, ૧૨ લોકસાહિત્ય સંપાદનો અને ૬ બાલકથાઓ આપ્યાં છે. રંજકતાને સ્પર્શતી એમની ઘણી નવલકથાઓ પૈકી ‘દગ્ધા’ (૧૯૬૮), ‘હાઇવે પર એક રાત’ (૧૯૮૧), ‘બીજી સવારનો સૂરજ’ (૧૯૮૨), ‘સોળ પછી’ (૧૯૮૬) અને ‘નીરા કૌસાની’ (૧૯૮૭) ઉલ્લેખનીય છે. તેમાંનું કથાવસ્તુ સરળ અને સુવાચ્ય શૈલીમાં આલેખાયું છે. ‘દીવાલ પાછળની દુનિયા’ (૧૯૮૪) ૨૪ સાચા કિસ્સાઓનું કલ્પના-મિશ્રિત હૂબહૂ વર્ણન છે.

‘મનડાની માયા’ (૧૯૮૫), ‘એક જુબાનીમાંથી’ (૧૯૮૫) અને ‘પછીતના પથ્થરો’ (૧૯૮૫) એમના જાણીતા વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રેમકથા’ (૧૯૭૪), ‘મધ્યકાલીન કથાસાહિત્ય’ (૧૯૮૮), ‘શામળ’ (૧૯૭૮) અને ‘સંસ્કૃત કથાસાહિત્ય’ (૧૯૯૭) તેમના અભ્યાસગ્રંથો છે. ‘કામકથા’ (૧૯૮૭) માં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મધ્યકાલીન ગુજરાતી સ્ત્રી-ચરિત્રનાં કથાનકો અને ‘કામકથા સૂડાબહોતેરી’ (૧૯૮૭)માં પણ સ્ત્રીચરિત્રને વાચા આપતાં કથાનકો આપ્યાં છે. ‘ફૂટતી પાંખોનો પહેલો ફફડાટ’ (૧૯૭૨) નામક કાવ્યસંગ્રહ તેમનું સહસંપાદન છે. ‘ગુજરાતી લોકકથાઓ’

(૧૯૯૬), ‘સૌરભ વ્રતકથાઓ’ (૧૯૯૯), ‘સૌરભ નવરાત ગરબા’ (૧૯૯૯), ‘સૌરભ લગ્નગીત’, ‘સૌરભ પદમજનાવલી’ (૧૯૯૯) અને ‘લગ્નોલ્લાસ’ (૨૦૦૧) તેમનાં લોકસાહિત્યનાં સંપાદનો છે. તેમનાં ૫ લોકસાહિત્ય-વિવેચનો ઉલ્લેખનીય છે. ‘હરિ વેણ વાય છે રે હો વનમાં’ (૧૯૮૮)માં ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી-સંપાદિત પારંપરિક ભક્તિગીતોનું એમણે સ્વરાંકન આપ્યું છે. ‘ગોકુળમાં ટહુક્યા મોર’ (૧૯૮૯) અને ‘ઝરમર મેહ ઝબૂકે વીજ’ (૧૯૮૯)નું પણ એમણે સ્વરાંકન કર્યું છે.

તેમની સંગીતને લગતી કૃતિઓ જેવી કે, ‘વાયોલિન-વાદન (૧૯૯૨), ‘રાગદર્શન’ (૧૯૯૩), ‘હાર્મોનિયમવાદન’ (૧૯૯૭), ‘બંસરી-વાદન’ (૧૯૯૮) પ્રશંસનીય છે. તેમણે કેટલાંક સંશોધન-પત્રો અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત કર્યાં છે. તેમની ‘કૃષ્ણચરિત’ અને ‘રામકથા’ કૃતિઓ મરાઠી, ઊડિયા અને હિંદી ભાષાઓમાં અનૂદિત કરાઈ છે. તેમને ટૂંકી વાર્તાઓ માટે રૌપ્યચંદ્રક (૧૯૫૪); ‘દીવાલ પાછળની દુનિયા’ને સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પારિતોષિક; સ્કાયલાર્ક, લંડનનો એવોર્ડ (૧૯૯૪); ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, લંડન તરફથી ફેલોશિપ (૧૯૯૭) તથા ‘ગુજરાતની લોકવિદ્યા’ પુસ્તકને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રથમ પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવ્યાં છે.

હસુ યાજ્ઞિક સંપાદક તરીકે:

હસુ યાજ્ઞિક નવલિકા અને નવલકથા લખતાં-લખતાં મધ્યકાલીન કથાઓનું સંશોધન, સંપાદન કરવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે થતાં તેમણે ‘લોકસાહિત્યમાળા’ ના ૧ થી ૧૪ મણકાઓનો પુનરોદ્ધારકર્યો. એ રીતે લોકવિદ્યાના ક્ષેત્રનો અભ્યાસ કરી, પરિસંવાદો યોજી લોકવિદ્યાની જાળવણી કરતાં તે ગુજરાતી લોકવિદ્યાના સંપાદક તરીકે જાણીતા થયા. નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ દિલ્હીએ તેમણે ‘ગુજરાતી લોકવિદ્યા’ પરનું પુસ્તક લખવાનું કહ્યું અને આ પુસ્તકની રચના કરી હસુભાઈએ

અભિનંદનીય કામ કર્યું છે. તેમણે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિ અંગે સંશોધન કાર્ય તો કર્યું જ છે, પરંતુ સાથે-સાથે તેની મૂલકૃતિને જાળવી તેનું સંપાદનકાર્ય પણ કર્યું છે, જેમાં નીચેની કૃતિઓ સમાવેશ પામે છે.

૧. માધવકૃત રૂપસુંદરકથા:

હસુ યાજ્ઞિકે પ્રાચીન, મધ્યકાલીન સાહિત્યનો ઝીણવટપુરવક અભ્યાસ કરતાં રહ્યાં છે. આથી તે શામળ, પ્રેમાનંદ જેવા કવિઓ તથા તેના સાહિત્યના સંપર્કમાં આવ્યા તેમ ઇ.સ. ૧૭૦૬માં રચાયેલ કવિ માધવકૃત ‘રૂપસુંદર-કથા’ પણ તેના અભ્યાસમાં આવે છે. આથી આ કૃતિનું ઉદ્ભવસ્થાન શોધી, વિવિધ ગ્રંથોનો આધાર લઈ તેનું સંપાદન કાર્ય ઇ.સ. ૨૦૦૭માં કરે છે. આ કૃતિને હસુ યાજ્ઞિકે બે ખાંડમાં વિભાજિત કરી છે. તેમાં પ્રથમ ખાંડમાં નીચે મુજબના મુદ્દાઓનો સમાવેશ કર્યો છે.

૧. વિરલ પ્રેમકથા, ૨. મૂળકૃતિ, ૩. રૂપસુંદરકથા:ગદ્ય ભાષાંતર.

૨. શામળકૃત નંદબત્રીસી:

પદ્યવાર્તાકાર શામળની ‘નંદબત્રીસી’ વર્તનું સંપાદન હસુ યાજ્ઞિકે ૨૦૦૭માં કરેલ છે. અહીં પ્રકરણ ૧માં શામળનું જીવન અને કાર્ય તથા પદ્યવાર્તાનો ઉદ્ભવ-વિકાસ, અન્ય સ્વરૂપ સાથે પદ્યવાર્તાની ઓળખ, પ્રકારો અને નંદબત્રીસીનો મૂળ પાઠ પેઠજ નંબર ૧૧૦ થી ૧૪૨ સુધીમાં આપેલ છે.

૩. શામળકૃત રૂપાવતી:

શામળકૃત ‘રૂપાવતી’નું સંપાદન હસુ યાજ્ઞિકે ઇ.સ. ૨૦૦૯માં પ્રકાશિત કર્યું છે. અહીં તેમણે મધ્યકલીન ગુજરાતી પદ્યવાર્તાકાર શામળની ‘રૂપાવતી’ની કથા, વિદ્યાતાની શોધમાં જતાં યુવાનોની કથાના કથાબીજો ધરાવતી વિકરમકથા, યુરોપની કથાઓ, ઈરાનની કથા અને મંત્રીસુમિત્રની કથા સાથે આપેલી છે. ‘રૂપાવતી’ નો મૂળપાઠ પેઈજ નં. ૪૫ થી ૧૦૯ સુધીમાં આપ્યો છે.

૪. અભિમન્યુ આખ્યાન:

હસુ યાજ્ઞિકે મધ્યકલીન ગુજરાતી કથાકોનો અભ્યાસ કરતાં શામળના પરિચયમાં આવે છે તેમ આખ્યાન શિરોમણિ પ્રેમાનંદની વિવિધ આખ્યાન કૃતિઓનું પણ રસપાન કરે છે અને તેમાં તેના ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’નું સંપાદન ઇ.સ. ૨૦૦૯માં કરી આપ્યું. અહીં તેમણે પ્રસ્તાવનામાં પ્રેમાનંદ વિષેની સાધાર માહિતી આપી છે. ઉપરાંત તેના વિષેની દંતકથાઓની વાત પણ મૂકેલી છે.

૫. શૃંગારમંજરી: કૃતિનિષ્ઠ અભ્યાસ

‘શૃંગારમંજરી: કૃતિનિષ્ઠ અભ્યાસ’ એ ઇ.સ. ૨૦૧૦માં પ્રકાશિત થયું છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્ય અને તેમાં પણ પ્રેમકથા એ લેખકના અભ્યાસનો વિષય છે. ઉપરાંત હસુ યાજ્ઞિકે ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી પ્રેમકથાઓ’ ઉપર પીએચ.ડી. કર્યું ત્યારે તેઓ કેટલીય કૃતિઓના સંપર્કમાં આવ્યા અને જેમાં હસુ યાજ્ઞિકે જયવંતસૂરિ કૃત ‘શૃંગારમંજરી’નો અભ્યાસ પોતાની દ્રષ્ટિથી અને લોકોને સમજાય તેવી સરળ પદ્ધતિથી રજૂ કરી કૃતિને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે.

સંપાદક અને વિવેચક તરીકે શ્રી હસુ યાજ્ઞિકની વિશેષતાઓ

આજ સુધીમાં અનેક લેખકોએ મધ્યકાલીન સાહિત્ય પર કામ કર્યું છે તેમાના એક હસુ યાજ્ઞિક પણ છે. તેમણે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું વાંચન કરી તે સમયને અનુરૂપ નવું સંશોધન સમાજને પ્રદાન કર્યું છે. તેમના કાર્યોમાં જે તે સાહિત્યની વિશેષતા પણ ઝળકે છે અને સાથો-સાથ તે સાહિત્યની મર્યાદા પણ સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે, તેમ છતાં પણ તે સાહિત્ય પરની તેમની વિવેચનાત્મક ટીપ્પણી પણ સ્પષ્ટપણે ઉભરીને આવે છે. લુપ્ત થઈ રહેલ સાહિત્યનું સંપાદન પણ હસુ યાજ્ઞિકે સુપેરે, ખૂબીપૂર્વક અને આહલાદક રીતે કરેલ છે, જેમાં મધ્યકાલીન પ્રેમકથાઓ, સમજદર્શન, અનુરાગ કથાઓ, પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય, પદ્માતક લોકવાર્તાઓ સામેલ છે.

સમાપન:

સારાં સંપાદનોની ઉપકારકતા સ્વયંસ્પષ્ટ છે. પોતાની ભાષાનું સાહિત્ય એ કોઈ પણ પ્રજાનો મૂલ્યવાન સાંસ્કૃતિક વારસો છે; પણ ભૌતિક વારસાની જેમ, આ વારસો પૂરેપૂરો લેવાનું કે પછીની

પેઢીને પૂરેપૂરો આપવાનું શક્ય નથી. ગ્રંથજાળવણીનાં – ગ્રંથસંરક્ષણનાં સાધનો વધવાથી સાહિત્યનો આ વારસો જાળવવાનું હવે એટલું બધું અઘરું નથી; પણ આ વારસો આપવો એટલે માત્ર હાથબદલો નહીં પણ એક પેઢીના લોહીમાંથી બીજી પેઢીનાં લોહીમાં સાહિત્યનો રસરંગ સંક્રાંત કરવો તે. આમ કરવા માટે સમગ્ર સાહિત્યરાશિમાંથી નવનીત રૂપે, અર્ક રૂપે કેટલીક ઉત્તમ રચનાઓ તારવી આપવી પડે છે. ભવિષ્યની પેઢીઓના ઘડતરમાં, એમનાં રસરુચિ પરિષ્કૃત કરવામાં આ પ્રકારનાં સંપાદનોનો ફાળો ઘણો મોટો હોય છે. જાતે સર્જન કર્યા સિવાય પ્રજાની સાહિત્યસેવા કરવા માગતી કોઈપણ વ્યક્તિ આવાં સંપાદનો દ્વારા પ્રજાની મૂલ્યવાન સેવા કરી શકે. આમ, આ રીતે હસુ યાજ્ઞિકે મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાનકોનું સંશોધન, સંપાદન, કાર્ય કરી આપણાં પ્રાચીન, મધ્યકાલીન સાહિત્યના વારસાને પ્રગટ કરી આપ્યો છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી વગેરેના અભ્યાસક્રમોમાં લેખકના આ સંપાદનો સ્વીકૃત બન્યા છે. ટૂંકમાં લેખકની કૃતિઓ સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ સમકાલીન સમયમાં અભ્યાસક્ષમ બની તે તેની સફળતાનું સૂચક છે.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય’, હસુ યાજ્ઞિક, પૃ. ૨૫
2. ‘રૂપસુંદરકથા’, માધવ, પૃ. ૪
3. શામળકૃત ‘નંદબત્રીસી’
4. ઓગણીસમી સદીનું સંપાદિત ગ્રંથસ્થ ગુજરાતી લોકસાહિત્ય, લે. પ્રિયકાંત પરીખ, પૃ. સં. ૧૪૬.

5. લોકગુર્જરી, વાર્ષિક અંક સાતમો , ૧૯૭૪, સં. મનુભાઈ જોધાણી અને અન્ય, ‘પ્રવેશક’માંથી.
6. લોકગુર્જરી, (વાર્ષિક) અંક : અગિયાર, સં. જશવંત શેખડીવાળા અને અન્ય, પૃ. સં. ૧૭.
7. લોકસાહિત્ય ધરતીનું ધાવણ ખંડ -૧, લે. ઝવેરચંદ મેઘાણી